

Andrzej Szyjewski

Mityczny model świata w *The Story of Kullervo* J. R. R. Tolkiena

Wprowadzenie

Spośród wielu tekstów Tolkiena *The Story of Kullervo* odgrywa szczególną rolę. Stanowi pierwszą próbę, dwudziestoletniego wówczas studenta filologii, opanowania materii mitycznej i przekształcenia „żywej” tradycji w tekst. Zatem ukazanie się tego opowiadania wraz z jego szkicami fińskimi w redakcji i z komentarzem Verlyn Flieger w „Tolkien Studies” z 2010 roku¹ oraz wydanie w – lekko zmienionej – formie książkowej w 2015² należy potraktować jako wydarzenie szczególnej wagi dla tolkienistyki. Dzięki Verlyn Flieger otrzymaliśmy tym samym jedno z bardzo ważnych źródeł dla zrozumienia kluczowej w twórczości Tolkiena kwestii przejścia z poziomu mitologii tradycyjnych do jego własnego systemu mitopoei.

Rzecz jasna, choć nie pojawiał się w obiegu naukowym, o istnieniu tego tekstu wiedziano od dawna; wspomina o nim sam Tolkien w *Listach*. W październiku 1914 r. Tolkien przygotowuje się do egzaminu magisterskiego, jednocześnie nie porzucając swoich mitycznych fascynacji. W liście z tego okresu pisze do Edith Bratt:

¹ J. R. R. Tolkien, „*The Story of Kullervo*” and *Essays on Kalevala*, „Tolkien Studies” 2010, vol. 7, s. 211-278.

² Idem, *The Story of Kullervo*, London 2015.

„Wśród innych prac próbuję przetworzyć jedną z opowieści [*Kalevali*] – która jest naprawdę wspaniałą i bardzo tragiczną historią – na opowiadanie nieco podobne do romansów [William]a Morrisa z dorzuconymi kawałkami poetyckimi”³. Przywołując wiele lat później swoją pasję, pisze:

[...] Wspomniałem o fińskim, ponieważ to on wszystko zapoczątkował. Ogromnie mnie pociągało coś w atmosferze *Kalevali*, nawet w kiepskim przekładzie Kirby’ego. Będąc zajęтым wpływem fińskiego na „mój język” nigdy nie nauczyłem się go na tyle, by przebrnąć pewniejszym krokiem przez choćby fragment oryginału, jak uczeń mierzający się nad Owidiuszem. Lecz początek legendarium, którego ta *Trylogia* jest częścią (zakończeniem), był próbą przerobienia fragmentów *Kalevali*, a szczególnie opowieści o nieszczyśnym Kullervo. To zaczęło się, jak powiadam, w okresie zdawania egzaminów końcowych; skończyło się natomiast niemal katastrofą, jako że chociaż mnie nie wyrzucono, to o mały włos nie odebrano mi stypendium. Powiedzmy, że trwało od 1912 do 1913. W miarę rozwoju opowieści zacząłem pisać wierszem⁴.

Oznacza to, że dwa elementy jego kreacji spotkały się po raz pierwszy: przekształcanie języka fińskiego w nowy język zwany Qenya i przekształcanie zastanej mitologii fińskiej w dzieło literackie na wzór Williama Morrisa. Patrząc w kategoriach mitoznawczych, stajemy wobec łańcucha przekazu mitu Kullervo od run fińskich śpiewaków do *Pieśni o dzieciach Húrina*:

³ Idem, *Listy*, tł. A. Sylwanowicz, Poznań 2000, s. 10.

⁴ Ibidem, s. 320-321. Wspomniane egzaminy to *Honour Moderations* (Hon. Mods.), w Anglii rodzaj podsumowujących egzaminów dla humanistycznych studiów I stopnia. Tolkien w lutym 1913 r. zdał najtrudniejsze ze wszystkich Hon. Mods ze studiów klasycznych i zdobył Drugą Ocenę zamiast prestiżowej Pierwszej, otwierającej drogę do wysokich stypendiów. Z tego powodu nakłoniono go do zmiany studiów klasycznych na filologię angielską.

Tradycja ludów ugrofińskich → Ludowe runy fińskie i karelskie⁵ → *Kalevala* Lönnrota (1849 wersja ostateczna)⁶ → tłumaczenia angielskie J. M. Crawford 1888; Kirby 1907) → ***The Story of Kullervo* (1912-1914)** → *Turambar and the Foalókë* (*The Book of Lost Tales* 1919) → *The Golden Dragon vel Túrin Son of Húrin & Glóruind the Dragon* (1921 [1918?]) → Silmarillionowe wersje opowieści (1926-1973) → *The Children of Húrin vel Narn i Chîn Húrin* (2007).

Jak stwierdza sama Flieger:

The Story of Kullervo jest brakującym ogniwem w łańcuchu przekazu. Jest mostem, po którym Tolkien przeszedł z Krainy Herosów do Śródziemia⁸.

Pisząc *Od Valinoru do Mordoru*, musiałem *ex silentio* zakładać, że na tym etapie nie ma śladów wskazujących na jakiegokolwiek procesy transformacyjne, a Tolkien jedynie adaptował runy *Kalevali*

⁵ Ostateczny zbiór: *Suomen kansan vanhat runot*, 1-14, Helsinki 1908-1948 [dalej SKVR].

⁶ *Uusi Kalevala*, Helsinki 1849. Współcześnie wiele mówi się o podwójnej roli Lönnrota – śpiewaka i skryby. Zob. *The Kalevala and the World's Traditional Epics*, ed. by L. Honko, Helsinki 2002.

⁷ Generalnie powstanie tego poematu wiąże się z pracą Tolkiena w Leeds. Jednak na kopercie *Szkicu mitologii* Tolkien umieszcza notatkę, w której datuje początek pracy nad aliteracyjnym poematem o Túrinie na 1918 r. Z kolei nie jest to dla niego samego pewne, ponieważ najpierw pisze „1921”, po czym przekreśla tę datę i zamiast niej daje „(begun c. 1918)”. J. R. R. Tolkien, *The History of Middle-Earth*, vol. 3: *The Lays of Beleriand*, ed. by Ch. Tolkien, London 1992, s. 3. Nazewnictwo w sposób jasny wskazuje, że poemat musiał powstać po *Księdze Zaginionych Opowieści*. Problemy Tolkiena z datacją własnej twórczości doskonale opisuje J. D. Rateliff w *History of the Hobbit*, vol. 1: *Mr. Baggins*, Boston–New York 2007, s. XI-XIII.

⁸ V. Flieger, *Tolkien, Kalevala and The Story of Kullervo* [w:] J. R. R. Tolkien, *The Story of Kullervo*, op. cit., s. 137.

na prozę z wierszowanymi wstawkami⁹. Obecnie można stwierdzić, że ingerencje Tolkiena w akcję mitu doprowadziły do takiego przekształcenia wątków mitycznych Kullervo, zawartych w runach XXXI-XXXVI *Kalevali*, że nowo powstała narracja zaczęła zdradzać szereg interesujących cech. Ponieważ *Historia Kullervo* stanowi istotne ogniwo dla ukształtowania mitu Túrina Turambara, warto przyjrzeć się zakresowi i formie owych zmian. Są one nie tyle znaczne, co znaczące i rozpatrując je, można wyśledzić cały szereg wniosków istotnych dla tolkienistów. Nie przynależąc bowiem do zasadniczego legendarium Tolkienowskiego, *Historia Kullervo* pokazuje próbę przekroczenia zastanego mitycznego modelu świata i „poprawienia” jego elementów tak, by bardziej pasowały autorowi.

Kwestia konsekwencji

Kalevala jest szczególnym dziełem, pełniącym zarazem funkcje skarbnicy mitycznej prehistorii Finów, jak i arcydzieła literackiego, wywierającego ogromny wpływ na późniejszy rozwój literatury. Mówi się nawet, że literatura fińska zaczyna się i kończy na *Kalevali*. Musimy jednak wskazać, że nie jest to dzieło jednolite, którego redaktor unikałby niekonsekwencji za wszelką cenę. Elias Lönnrot, kompilując *Kalevalę*, miał ambicję stworzenia fińskiego odpowiednika *Iliady*¹⁰. Dlatego przekształcał różnorodny materiał run w zwartą całość, kierując się zwykle estetycznymi kryteriami wyboru tej, nie innej wersji, nie wprowadził jednak przy tym redakcji szczegółów. Poszczególne wersje, mimo

⁹ A. Szyjewski, *Od Valinoru do Mordoru. Świat mitu a religia w dziele Tolkiena*, Kraków 2004, s. 22, 57.

¹⁰ J. Y. Pentikäinen, *Kalevala Mythology*, transl. by R. Poom, expanded ed., Bloomington 1999, s. 2.

połączenia, zachowały różnice w szczegółach, nastroju, charakterystyce bohaterów. W skład *Kalevali* weszły nie tylko runy epickie, ale też zaklęcia, przyśpiewki weselne i niezależne opowieści. Przede wszystkim zaś – i to jest bardzo istotne dla interesujących nas run o Kullervo – powstawała ona w kilku etapach.

Pierwszym była praca magisterska Lönnrota, *De Väinämöine, priscorum fennorum numine* (O Väinämöinenie, bóstwie dawnych Finów), pisana pod opieką Reinholda von Beckera i obroniona w 1827 r. na Uniwersytecie w Turku. Aby ją napisać, Lönnrot musiał przejrzeć i wydzielić z dostępnych materiałów runy poświęcone Väinämöinenowi. Przy okazji zorientował się, że najprościej połączyć runy tak, by wiązały się z kilkoma podstawowymi imionami, jak Ilmarinen, Väinämöinen czy Lemminkäinen. Każdemu z tych bohaterów pragnął poświęcić odrębny tom¹¹. W istocie jednak zaczął redagować i wydawać znane sobie runy jako kolejne tomy *Kantele* (1829-1831).

W 1833 r. Lönnrot przebywa w Kajaani, zbierając kolejne runy. Zmienia zamiysł publikacyjny i zaczyna pracę nad doborem, rozmieszczeniem i zredagowaniem zespołu runów poświęconych wielkim bohaterom, najczęściej wymienianym przez śpiewaków. Głównym motywem unifikującym miał być życiorys Väinämöinena, a całość miała się nazywać *Runokukous Väinämöisestä* (Zbiór run o Väinämöinenie; badacze nazywają go *Proto-Kalevalą*). Ten ujednolicony tekst został opublikowany w 1835 r. po dodaniu kolejnej porcji run, pochodzących z Karelii Białomorskiej i uzyskanych od Archippa Perttunena w 1834, a zawierających m.in. historię Sampo. Lönnrot postanowił zatytułować go *Kalevala*. Od momentu wydania kolejnej, poszerzonej wersji z 1849 r. to pierwsze wydanie nazywa się *Starą Kalevalą*. Od razu po jej ukazaniu się specjaliści zwrócili uwagę na eklektyczny charakter tekstu, składającego się nie tylko z epickich pieśni, i na sporadyczne manipulacje Lönnrota, próbujące

¹¹ Ibidem, s. 20.

go spiąć *Kalevalę* klamrą: narodziny Väinämöinena – odejście Väinämöinena¹². Tym niemniej bieg syntagmy tej *Kalevali* nie pochodził od Lönnrota, lecz samych śpiewaków, często łączących historię Sampo z opowieścią o powstaniu świata¹³.

Stały dopływ nowych materiałów zmusił Lönnrota do rozbudowania i poszerzenia tekstu *Kalevali*. Nowe wydanie ukazuje się w 1849 r. Pisane w wielkim pośpiechu i w niedogodnych okolicznościach, zdradzało w treści swój kompilacyjny charakter. Ze względu na często spotykaną płynność imion bohaterów poszczególnych run można było przypisywać nowo odnalezione runy starym postaciom. Lönnrot jednak uznaje, że nie da się kontynuować tego w nieskończoność, po czym wprowadza Lemminkäinena jako trzeciego bohatera *Kalevali* i wydziela zestaw run poświęconych Kullervo (runy XXXI-XXXVI *Nowej Kalevali*). Stanowiły one całkowicie nowy materiał w stosunku do *Kalevali* z 1835 r. W *Starej Kalevali* o Kullervo wspomina się tylko w runie XIX, w kontekście jego służby u Ilmarinena i wymiany modłów do Ukko, gdzie żona Ilmarinena życzy mu śmierci na wojnie, a on jej zarazy. Życzenia się spełniają i oboje protagoniści giną¹⁴. W *Nowej Kalevali* opowieść ta zostaje otoczona dwiema porcjami run: jedną z Karelii Białomorskiej, gdzie Kullervo jest pogrobowcem, na którego życie nastaje stryj Untamo, i drugą z południowej Karelii, w której Kullervo ma dom, ojca i matkę, lecz wszystko to porzuca i ostatecznie zabija się po popełnie-

¹² Ibidem, s. 25.

¹³ Ibidem, s. 32. Trzeba stwierdzić, że wersów, których autorstwo można przypisać samemu Lönnrotowi, jest w *Kalevali* ledwie 3% i pojawiają się wtedy, kiedy trzeba uzgodnić wersje pochodzące od różnych śpiewaków. N. Hämäläinen, *Elias Lönnrot's First Kullervo Poem and Its Folk-Poem Models* [w:] *The Kalevala and the World's...*, op. cit., s. 365.

¹⁴ Jedyną wzmianką o Kullervo, jaką Lönnrot poznał w czasie pierwszego pobytu w Karelii Białomorskiej w 1833 r., była zaśpiewana przez Wasilja Kieleväinena, starca o osłabionej pamięci, pieśń o zemście Kullervo na żonie Ilmarinena [SVKR I₂, 931]. N. Hämäläinen, op. cit., s. 368.

niu kazirodztwa¹⁵. Dlatego historia Kullervo z *Kalevali* jest często niekonsekwentna i przez to trudna do pojęcia. Stanowi zarazem wtręt w zasadniczą historię o Sampo i niebieskich światłach. Sam Lönnrot zdawał sobie z tego w pełni sprawę, pisząc w nowej wersji przedmowy do *Starej Kalevali*:

Szczególnie mylące były runy poświęcone Kullervo. Po pierwsze szereg wersji podaje, że jego rodzice zostali zabici przez Untamo, podczas gdy on sam, jeszcze nie narodzony, został wzięty w łonie matki. Inne jednak mówią o jego pożegnaniu z rodzicami, podczas gdy kolejne opisują jego wyruszenie na wojnę¹⁶.

Można zakładać, że dla młodego Tolkiena mit idealny (wzorcowy) to właśnie ta rwąca się, niekonsekwentna narracja *Kalevali*, daleka od antycznej tendencji do porządkowania materiału mitycznego. Jego zdaniem dowodziło to pierwotności tej opowieści o ludziach zanurzonych w rzeczywistości magicznej, o bliskich kontaktach z bogami utożsamianymi z duchami tego świata i o kosmologicznych zdarzeniach w tle. Wspomina o „humorystycznej naiwności niewyrafinowanego mitycznego podłoża. Patos jest częstym gościem w *Kalevali*, bardzo często prawdziwym i pożądanym”¹⁷. *Kalevala* unika bowiem nie tylko ładu, ale i dostojności stylu, choć nie brakuje jej runom wielkich tematów. W opisywanym w niej zasadniczo egalitarnym społeczeństwie pojawiają się tragiczne motywy walki z nieuniknionym losem, które pociągają go najbardziej. Są tam jednak także opowieści rubaszne, poświęcone tricksterskim dokonaniom bohaterów, a podstawowym środkiem literackim jest hiperbola i aliteracje mnożące przydomki bohaterów i ułatwiające zachowanie metrum. Sam Tolkien pisze w szkicu poświęconym *Kalevali*:

¹⁵ J. Y. Pentikäinen, op. cit., s. 39-40.

¹⁶ Cyt za: J. Y. Pentikäinen, op. cit., s. 40.

¹⁷ J. R. R. Tolkien, *The Story of Kullervo*, op. cit., s. 78, 118.

Znaleźliśmy się przed ogromnym magazynem tych popularnych wyobrażeń, których utratę od dawna ze smutkiem stwierdzaliśmy [u nas], magazynem pełnym opowieści dalekich od wyrafinowania każącego zachować jakiegokolwiek proporcje, gdzie nikt nie myśli o stawianiu granic nawet hiperboli i zachowaniu spójności [...] Możemy wreszcie uwolnić się od całego postępu ostatnich trzech tysiącleci i stać się na chwilę dziko niehelleńscy i barbarzyńscy, jak chłopiec mający nadzieję, że przyszłość zapewni mu wakacje w Piekło, z dala od kołnierzyków Eton i tamtejszych hymnów¹⁸.

Wydaje się, że to, co przede wszystkim urzekło Tolkiena w historii Kullervo, to fatalizm, charakterystyczny dla „pogańskiego” obrazu świata¹⁹. Kullervo powinien stać się herosem, wielkim bohaterem-siłaczem, a zarazem potężnym czarownikiem. Los obraca jednak wszystkie jego predykaty wielkości w niwecz, nawet siła i uroda przyczyniają się do klęski Kullervo. Niewątpliwie Tolkien znalazł też szereg cech herosa jako odbicie własnych, poczynając od sieroctwa, na apodyktycznych opiekunach kończąc. Jego ingerencje w tok narracji *Kalevali* miały na celu przede wszystkim usunięcie niejednoznacznych przekazów. Akcja Tolkienowskiej *Historii Kullervo* rozgrywa się jednoplanowo, a główna postać przeżywa rozwój w sensie psychologicznym. Efekt *deus ex machina* zostaje złagodzony przez dodawanie pewnych szczegółów wyjaśniających pierwotne niekonsekwencje tak, by postępowanie bohatera nabrało psychologicznego prawdopodobieństwa. Verlyn Flieger wymienia siedem elementów narracyjnych przekształconych przez Tolkiena: rodzina Kullervo, jego siostra, osobowość, pies, broń, kazirodztwo oraz śmierć²⁰. W efekcie:

¹⁸ Ibidem, s. 72.

¹⁹ Zob. J. R. R. Tolkien, *Beowulf. Potwory i krytycy* [w:] idem, *Potwory i krytycy i inne eseje*, przekł. T. A. Olszański, Poznań 2000, s. 36-37; A. Szyjewski, op. cit., s. 72, 132-133.

²⁰ V. Flieger, op. cit., s. 147.

W wersji Tolkiena historia ta wcale nie jest taka dziwaczna, biegle wiążąc ze sobą przyczyny, skutki, motywacje i rezultaty. Już na tym etapie funkcjonuje u niego swoisty *modus operandi* – próba zaadaptowania tradycyjnego przekazu tak, by odpowiadał jego gustowi, uzupełnienia luk w materiale wyjściowym i powiązania ze sobą luźnych wątków²¹.

Główną próbą poprawienia niedostatków narracji źródłowej było wyjaśnienie stosunków rodzinnych Kullervo. Zgodnie z tekstem *Kalevali* cały ród Kalervo (a więc Kalervo, jego syn i synowa) został zgładzony przez Untamo, z wyjątkiem jednej dziewczyny („Kalervo młódka brzemienna”²²). Kullervo rodzi się jako pogrobowiec i mściciel swego ojca. Tolkien zwraca uwagę na fakt, że mimo to w runie XXXIV pojawiają się z powrotem rodzice Kullervo („Ród twój nie został zgładzony, / jeszcze nie zginął Kalervo: / żywy jeszcze jest twój rodzic / i matka w zdrowiu przebywa”) oraz jego siostra o nieznanym imieniu, która zabiła się, zrozumiałwszy, że spała z własnym bratem. Tym niemniej w runie XXXV mamy znów siostrę i brata Kullervo, którzy giną w następnym runie. Tolkien wobec tego uznaje, że Kalervo miał syna i córkę, którzy przeżyli rzeź, zostali jednak zniewoleni i nigdy nie pragnęli odmiany swego losu. Po śmierci Kalervo jego żona powiła bliźnięta, chłopca i dziewczynkę. Chłopca nazywała Kullervo, dziewczynkę Wanona, co znaczy „płacz”. W ten skomplikowany sposób pojawia się zapowiedź Lalaith „Lament” i Nienor Niniel „Dziewczyny w łzach”, sióstr Túrina Turambara. Wanona nosi też imię Saari (względnie nosiła je pierwotnie). Imię to pojawia się w *Kalevali*, jednak nie w odniesieniu do siostry Kullervo, ta bowiem nie ma w oryginalnych runach swojego imienia. Saari, Sahri, Sara to nazwa krainy (Sarioli, wariantu Pohjoli, względnie wyspy Saari, na której znajduje się Kronstadt), można ją jednak traktować także osobowo (warianty: Saarivo,

²¹ Ibidem, s. 145.

²² *Kalevala*, runo XXXI, w. 71 [jeśli nie zaznaczono inaczej, posługuję się tłumaczeniem J. Litwiniuka, Warszawa 1998].

Suorivo, Suojero, Somelainen, Suorelaini, Soarell, Litwiniuk tłumaczy jako „Dziewczyna z Wyspy”). Wówczas zwykle odnosi się do pięknej dziewczyny, warzącej piwo u Osmotar. To w niej zakochał się Lemminkainen, bardziej znana jest zaś pod imieniem Kylikki/Kylliki. Miała być tak piękna, że samo Słońce chciało ją za swoją synową, a kiedy opierała się zalotom Lemminkainena, porwał ją i poślubił. Wanona zyskuje po niej nie tylko imię, ale też niezwykle piękno. Kolejne jej imię, Kivutar „Boleśnica”, odnosi się do macierzy żałoby i cierpienia, zwanej też Kiputyttö „Panna Bólu”²³. Kullervo nazywa tak swoją siostrę z powodu bólu, jaki mu zadała.

Kluczowa, z rozwiniętych przez Tolkiena wątków, jest kwestia pochodzenia magicznych mocy Kullervo. Skreślony początek tekstu zawiera klasyczną dla mitu preambułę: „In the days long ago, when magic was yet new”²⁴. Oznacza to czas mityczny, w którym moc kreacyjna działała znacznie silniej niż obecnie. Podobnymi bajkowymi otwarciem (dawno, dawno temu, za górami, za lasami) posługiwał się przy innych okazjach, np. „Dawno, dawno temu żył sobie piesek...”²⁵. Odwrócił je ironicznie w *Kowalu z Podlesia Większego*: „Kiedyś – niezbyt dawno dla ludzi obdarzonych długą pamięcią i niezbyt daleko dla tych, którzy mają długie nogi – była wieś...”²⁶. Tym samym Tolkien zdradza swoją wiedzę dotyczącą konieczności pojawienia się w przekazie mitycznym formuły

²³ *Kalevala*, runo XLV, w. 269-302 zawiera zaklęcie Kivutar (u Litwiniuka: „córka bólu”). Nietrudno domyślić się w jej postaci jednego ze źródeł późniejszej Valiery Fui Nienna.

²⁴ J. R. R. Tolkien, *The Story of Kullervo*, op. cit., s. 214.

²⁵ Idem, *Łazikanty*, przeł. P. Braiter, Warszawa 1998, s. 28. W oryginale: „Once upon a time there was a little dog, and his name was Rover” (idem, *Roverandom*, London 1998, s. 3).

²⁶ Idem, *Rudy Dził i jego pies; Kowal z Podlesia Większego*, przeł. M. Skibniewska, Warszawa 1989, s. 57. W oryginale: „There was a village once, not very long ago for those with long memories, not very far away for those with long legs” (idem, *Tales from Perilous Realm*, London 1997, s. 147).

otwarcia. Magia w sytuacji, kiedy głównego bohatera „dzielią ledwie dwa pokolenia od łabędzia”²⁷, przenika świat przedstawiony w *Historii Kullervo* i uzasadnia skupienie pierwszej części historii na pojedynku magicznym między Kullervo a Untamo.

Także stryja Kullervo – Untamo Tolkien nazywa czarownikiem, choć taki epitet nie pojawia się nigdy w przekładzie Kirby’ego. Co prawda Untamo występuje w podobnej roli na kartach *Kalevali*, ale jest to inna postać, poza cyklem Kullervo, np.:

Mów swój sen, Untamo, Śniku
Drzemliwy młodzieńcze ziemi.
Gdzie się mieści państwo Ahto,
Gdzie drzemią córki topieli?
Powiedział mu swój sen Untamo,
Mowę swą mieszkaniec ziemi...²⁸

O tym drugim Untamo Crawford pisze, że „jest bogiem snów i mówi się o nim zawsze w kontekście niemocy”²⁹. Istotnie, samo imię Untamo pochodzi od *uni-* „sen” z sufiksem *-mo* oznaczającym żywą istotę, rozwijane w zdrobniałej formie – Untamoinen oraz w zgrubieniu – Unto. *Kalevala* mówi też o jego siedzibie Untamola („Pastuch w czapie przemoczonej [Märkähattu]), / Śleporód z sennej krainy [Untamola]”³⁰), ale najwyraźniej nie ma ona nic wspólnego z Untolą, siedzibą stryja Kullervo. Tolkien, mó-

²⁷ Idem, *The Story of Kullervo*, op. cit., s. 82.

²⁸ *Kalevala*, runo V, w. 20-22. U Kirby’ego brzmi to następująco:

Tell me, Untamo, thou sleeper,
Tell me all thy dreams, O idler,
Where to find the realm of Ahto,
Where dwell Vellamo’s fair maidens?
Sleeper Untamo made answer,
And his dreams he thus repeated.

²⁹ *The Kalevala. The Epic Poem of Finland*, vol. 2, into English by J. M. Crawford, New York 1888, s. 16.

³⁰ *Kalevala*, runo XV, w. 575-576.

więc o nim jako o czarowniku, prawdopodobnie nawiązywał do kolejnego pojawienia się tego imienia w runie XXVI, gdzie mowa jest o zaklętych wilkach Untamo (w. 205), żyjących w Pohjoli. W konsekwencji w jego ujęciu postać Untamo ulega uszczegółowieniu w oparciu o wzmianki w innych runach *Kalevali*. Untamo byłby więc czarownikiem rodem z Pohjoli, obdarzonym przez to inklinacją do zła i szkodzenia, potrafiącym zaklinać „pieśniami mocy”, tak jak Joukahainen w pojedynku z Väinämöinenem.

Magia Kullervo nie ma w *Kalevali* swojego źródła, jest po prostu immanentną cechą niezwykłego herosa, dowodem jego wyjątkowości. Tolkien próbuje nadać swojej postaci więcej konsekwencji. W tym celu unifikuje i silnie rozwija rolę „czarnego psa” z cyklu Kullervo. Pies ten pojawia się kilkakrotnie w runach oryginału jako wielka bestia, własność Kalervo, która zabija owce Untamo. Tolkien łączy ten obraz z opisem „starego psa Musti”³¹, który jako jedyny ocalał z zagłady siedziby Kalervo³². Musti był jedynym świadkiem śmierci Kullervo. Tolkien przeznaczył mu rolę, która stała się ostatecznie źródłem dla mitu Huana, ogara Valinoru, w późniejszej mitologii. Zmienił jego imię na Mauri (może w związku z Q. Mavar, *mavardo* „pasterz” lub „owczarek” od *moa/mawa* „owca”³³; Flieger uważa, że w związku z fiń. *Muuri/Muurikki* używanym w odniesieniu do krowy – „Czarnula”³⁴), ale zrezygnował z niego, powracając do pierwotnego Musti. W jego *Historii Kullervo* Musti jest niezwykle inteligentnym zwierzę-

³¹ Od *musta* – „czarny”; „Czarnuś” – w tłum. J. Litwiniuka; „Blackie” – u Kirby’ego.

³² *Kalevala*, runo XXXVI, w. 287. Jest to zapewne archaiczny mityczny motyw, obecny choćby w *Odysei*, w której przemienionego Odyseusza rozpoznaje jedynie jego stary pies Argos.

³³ J. R. R. Tolkien, *Qenyaqetsa. The Qenya Phonology and Lexicon*, „Parma Eldalamberon” 1998, vol. 12, s. 60.

³⁴ Idem, *The Story of Kullervo*, op. cit., s. 51-52. W istocie w runie I pojawia się fraza: *mustan Muurikin jälessä* „śladami czarnej Muurikki” [tłum. Litwiniuk], ale imię Muurikki nie oznacza czarnej krowy.

ciem, obdarzonym ludzką świadomością, decydującym się samodzielnie walczyć z Untamo.

[...] nikogo nie oszczędzono, ani nikt się nie uratował oprócz wielkiego ogara Musti, który wróciwszy później z pól stwierdził, że jego pan zginął, a jego panią i dzieci uprowadzono w niewolę, wyruszył więc ich śladem w siną dal lasów wokół dworu Untamo. Tam prowadził dzikie życie ku utrapieniu ludzi Untama, co rusz porywając jakąś owcę; nocami słyhać było często jego wycie i śludzy Untama nazywali go wtedy ogarem Tuonioego, władcy zmarłych, choć to była nieprawda³⁵.

Musti jest najmądrzejszym z psów, władającym czarami, potrafiącym przybierać różne postaci i mówić. Spotkawszy małego Kullervo wraz z bliźniaczą siostrą Wanoną, opowiada im o ich ojcu i ostrzega przed złymi zamiarami Untamo. Daje Kullervo trzy włosy ze swej sierści, mówiąc, że pomoże mu, jeśli za ich pomocą go wezwie. Magia Mustiego pozwala mu przeżyć bez szwanku trzy śmierci, na jakie skazał go Untamo: w wodzie, ogniu i powietrzu. W *Kalevali* Kullervo, który jest klasycznym dziecięcym herosem dysponującym niezwykłą mocą *ab initio*, potrafi uratować się całkowicie samodzielnie. Tolkien, szukając mniej cudoownego rozwiązania, odwołuje się do klasycznego motywu bajkowego – zwierzęcego pomocnika wzywanego włosem z sierści. Tym samym jego Kullervo traci część niezwykłych cech mitycznych, którymi dysponował w oryginale. Warto dodać, że ta decyzja ingeruje w pierwotną materię mitologii Kullervo, jako że Musti wyjściowo prawdopodobnie był wiązany z Syriuszem, bowiem Kullervo w ludowych runach fińskich jest wyraźnie skojarzony z Orionem. Tolkien jednak nie zrezygnował z tego motywu, jako że we wczesnych wersjach *Silmarillionu* Túrin to Menelmakar, gwiazdozbiór Oriona³⁶. Los Mustiego jest splecio-

³⁵ Ibidem, s. 8-9.

³⁶ Kwestia ta jest omówiona szczegółowo w: A. Szyjewski, op. cit., s. 67-72.

ny z rodem Kullervo, czarny pies towarzyszy herosowi dążącemu przez las na spotkanie śmierci i ginie wtedy, gdy Kullervo się zabija³⁷. Tolkien nie dokończył *Historii Kullervo* i ostatnie chwile herosa w jego ujęciu możemy poznać jedynie poprzez szkicowe notatki dotyczące biegu narracji. Wynika z nich, że Musti zostaje zabity przez oszalałego Kullervo po wybiciu mieszkańców Untoli. Bohater ostatecznie przebija się mieczem i pada na ciało Mustiego³⁸. Ścisły związek psa z bohaterem zostaje zachowany.

Czas i miejsce akcji

Interesujących spostrzeżeń dostarcza porównanie run Kullervo i tekstu Tolkiena pod względem nazewnictwa, a w konsekwencji tła czasowo-przestrzennego. Wyraźnie widać, że przystępując do pracy nad *Historią Kullervo*, młody pisarz chciał zachować jak najwięcej ze specyficznej atmosfery oryginału, jednocześnie nie trzymając się niewolniczo jej nomenklatury. Tendencja do zmian zaczyna się nasilać mniej więcej w połowie tekstu, kiedy wydaje się, że Tolkien próbuje zamazać ścisły związek z *Kalevalą* i nawet główni bohaterowie zostają przemianowani. W charakterystyczny dla swej późniejszej pracy sposób autor zaczyna nanosić na tekst poprawki, jednak nie kończy ich i pod koniec opowiadania powraca do „tradycyjnych” imion i nazw.

Pierwsza grupa zmian dotyczy nazw geograficznych i w tym przypadku Tolkien od samego początku zamierzał odejść od terminologii *Kalevali*. I tak Karjala (Karelia) i Suomi (Finlandia) stają się odpowiednio: krainą Teleä i Sutse „Krajem Mokradeł” (*marshland*). Spór pomiędzy Kalervo i Untamo staje się wojną pomiędzy Teleä (krainą Kalervo) i Sutse (miejscem, gdzie naro-

³⁷ *Kalevala*, runo XXXVI, w. 297-300.

³⁸ J. R. R. Tolkien, *The Story of Kullervo*, op. cit., s. 39-40.

dziła się trójka braci i w którym pozostał ostatni z nich, Untamo). Na pozór zgadza się to z początkiem XXXI runa *Kalevali*, jednak tam konflikt ma charakter rodzinny. Opowieść Tolkiena wyraźnie mówi o krajach i granicach, które najeżdżają oddziały wroga. W Teleä mieszka też Āsemo (Tolkienowski zamiennik Ilmarinena), któremu Untamo vel Ūlto sprzedaje Kullervo w niewolę. Zabicie żony Āsemo powoduje, że Kullervo staje się wyrzutkiem we własnym kraju. W *Kalevali* nie ma konfliktu „międzypaństwowego” pomiędzy Karelią a Finlandią właściwą, natomiast tego typu zmagania toczą się między mieszkańcami krainy Kalevala, zamieszkałej przez heroicznymi potomkami eponimicznego Kalevy (ojciec Kullervo; Kalevo jest najprawdopodobniej jedną z form Kalevy), a Pohjolą, północną krainą magii i złych czarowników, utożsamianą z Piekłem (Tuonela, Manala). Pohjolę Tolkien rysuje niewyraźnie, zachowując przy tym jej związki z dolnymi zaświatami. Piekłu (Hell), na towarzyszącej tekstowi liście imion³⁹, nadaje nazwę Pūh. A ponieważ w pewnym momencie siedziba Untamo zmienia nazwę z Untoli na Puhōse, zatem Tolkien chciał w ten sposób wskazać kosmiczny podtekst buntu Kullervo. Puhōsa byłaby Pohjolą, jednak Tolkien na określenie Pohjoli używa w późniejszej części swojego tekstu terminu Lōke, dołączając go do końca listy imion.

Wokół tych krain rozpościera się Kēme lub Kēmēnūme, kraina, która w *Kalevali* jest po prostu Rusią, uznawaną za odległy kraj na południowym wschodzie, poza granicami siedzib synów Kalevy. Nazwa nadana przez Tolkiena jest jednym z pierwszych rozpoznawalnych terminów z jego późniejszej mitologii; we wczesnym Qenya Kēmēnūme oznacza „Wielką Ziemię” (*Great Land*⁴⁰), „szeroką ziemię”, a może też „zachodnią zie-

³⁹ Ibidem, s. 41-42, facsimile na s. 43.

⁴⁰ *Kemi.kemen* „ziemia” (J. R. R. Tolkien, *Qenyaqetsa...*, op. cit., s. 46) + *-ūme, umea* „wielki” (ibidem, s. 97); możliwe jest też *Kemen + nūme* „zachód” (ibidem, s. 68). Aczkolwiek, zapewne przez pomyłkę, w jednym miej-

mię”. Na poziomie kosmologii *Księgi Zaginionych Opowieści* mowa jest o obszarze zwanym I Nori Landar, stanowiącym płaszcz Ziemi i unoszącym się na wodach Zewnętrznego Oceanu (Neni Erúmea). W późniejszej kosmologii pojawia się termin „Bliższe Ziemi” na oznaczenie centralnych kontynentów Ardy i „Krainy Zewnętrzne” dla określenia otaczających je Amanu i Spalonego Kraju na dalekim wschodzie.

Wymienione krainy bez wątpienia znajdują się na północy, jako że Tolkien w ogóle nie ingerował w opisy roślinności i zwierząt występujące w zaklęciach *Kalevali* przeniesionych do jego tekstu. Ten surowy kraj zamieszkiwali ludzie żyjący na poziomie lokalnych społeczności egalitarnych. Jak pisze sam Tolkien, „społeczeństwo składa się z lepiej prosperujących zagród i rozsianych wiosek, wiersze mówią o życiu wyższej klasy, lecz tworzą ją po prostu bogatsi chłopci, w niewielkim stopniu wyodrębniający się od całości wsi [...], nie ma tu dworskiego polotu ani zamków”⁴¹.

Czas jest bez wątpienia prehistoryczny; dla Tolkiena w *Kalevali* „czają się odniesienia do zapomnianych języków i pamięci dawnych dni”⁴². Bohaterowie walczą łukami, nożami i mieczami, ale nie mają kusz ani prochu. Ta specyficzna czasoprzestrzeń, wczesnośredniowieczna Północ, będzie odtąd dla Tolkiena podstawowym tłem mitologizowanych zdarzeń. Nie ulega wątpiwości, że chciał posadowić swoją historię w obrębie „epoki heroicznej” i północnej Europy (Norland), jednak ukrył odniesienia do konkretnych regionów geograficznych za wymyślonymi nazwami.

scu *Historii Kullervo* pojawia się określenie „Great Land” na oznaczenie krainy Teleä, gdzie mieszka Åsemo (J. R. R. Tolkien, *The Story of Kullervo*, op. cit., s. 17, 56).

⁴¹ J. R. R. Tolkien, *The Story of Kullervo*, op. cit., s. 84.

⁴² Ibidem, s. 69.

Mityczny model świata

Szczegółnej uwagi wymaga rozpatrzenie zmian dotyczących imion, nazw i funkcji postaci, tak głównych bohaterów, jak i postaci boskich i demonicznych, które w sposób naturalny pojawiają się w toku narracji. Także bowiem przedstawiając mityczny model świata mieszkańców krainy Kalevy, Tolkien dokonał ważnych dla jego późniejszej mitopoei przesunięć. Mimo że Tolkienowskie terminy są w dużym stopniu fińskiej natury, to jednak nie pochodzą z *Kalevali*. Istotnym przeróbkom podlegało tło mitologiczne, imiona i funkcje bogów.

1. Kullervo

Główny bohater omawianych run nosi imię Kullervo, które w oryginale oznacza „Dzielny”, „Odważny” (w angielskim tłumaczeniu Crawforda – *Pearl of Combat*; u Kirby’ego – *Battle Hero*). Tolkien zmienia znaczenie na „Wściekłość”. Przy tym jedno z jego imion – Kalervonpoika – zostaje użyte jako alternatywny tytuł opowiadania. Wymaga to dłuższego komentarza. W fińskiej mitologii Kalevan poika, Kalevanpojat, Kalevinpojat oznacza Synów Kalevy, czyli bohaterów mitów, potomków eponimicznego przodka Finów – Kalevy. Z reguły obdarzeni olbrzymim wzrostem, uznawani są za tych, którzy zaorali pierwotny łąd, uzdatniając go do zamieszkania przez ludzi. W estońskim brzmi to Kalevipoeg i jest to zarazem imię własne głównego bohatera eposu *Kalevipoeg*, którego życiorys jest w dużym stopniu odzwierciedleniem życiorysu Kullervo. W runach ludowych, z których korzystał Lönnrot, Kullervo jest nazywany Kalevan poika⁴³, a nie Kalervon poika. Stąd szczególna charakterystyka te-

⁴³ Np. Pääkulli Kalevan poika [SVKR VI, 31].

go bohatera: ogromna siła, umiejętność zaklinalnia i cudowne narodziny⁴⁴. Zatem w *Kalevali* powstały po ujednoczeniu tekstów Kullervo Kalervon poika to często używana przez Lönnrota zbitka wskazująca na znacznie głębszą rolę, jaką miał Kullervo do odegrania w pierwotnej mitologii. Dla Tolkiena ten patronimik nabiera szczególnej wagi, dostrzega w Kullervo wielki potencjał dramatyczny, jednak nie przekształca swojego bohatera w wielkiego praprzodka Finów.

Postanowiwszy zmienić nazewnictwo, Tolkien zaczyna eksperymentować z imionami dla swego herosa. Kullervo staje się kolejno: Sakehonto, Sake, Sâki, Sarihonto, Sari, Honto Taltenwenlen. Tym samym zakres znaczeń imienia głównego bohatera oscyluje wokół terminu „honto”, który pojawia się w *Qenyaqetsa* jako rdzeń *hond-/honto* „serce”. Jeśli połączymy to z *Sa/sara* oznaczającym „ognisty”, „święty ogień”, to Sarihonto może znaczyć „Ogniste Serce”, jeśli zaś z *Saka-*, otrzymujemy „Poszukujący Serca/Poszukujące Serce”⁴⁵. Qenejskie *talta/tale* to „obciążać, ważyć” i mogłoby być znaczeniem imienia jego ojca Talte (inny wariant – Kampo), w *Kalevali* nazywanego Kalervo. Imiona podkreślają pewne oddalenie od wzorca postaci Kullervo występującego w *Kalevali*, dobrze ujęte przez Verlyn Flieger⁴⁶. Tolkien nadaje swojemu bohaterowi rys ponurości, poszukiwania miłości, za którą tęsknił, wreszcie w miejsce złocistych loków i niebieskich skarpet, podkreślających obraz przystojnego podrywacza, określa swojego Kullervo jako smąglego i nieszczęśli-

⁴⁴ Ludowe runy mówią, że „nieszczęsny syn Kalevy” [*Se calki calevan poica*] urodził się na pięciu skałach sterczących z nurtu i po urodzeniu dopłynął do brzegu, wiosłując na kamieniu. Skałę tę odtąd nazywa się Calawan Poian Paadexi „Skała Syna Kalevy” [SVKR XII, 120]. Zdaniem Anna-Leeny Siikali fińscy wróżbici-szamani byli pozostawiani na skałach pośród rzeki. A-L. Siikala, *Suomalainen šamanismi*, za: N. Hämäläinen, op. cit., s. 381.

⁴⁵ J. R. R. Tolkien, *Qenyaqetsa...*, op. cit., s. 81.

⁴⁶ V. Flieger, op. cit., s. 150-151.

wego⁴⁷. W ten sposób tworzy podstawy charakterologiczne pod późniejszą postać Túrina.

Razem z Kullervo i jego ojcem zmianom imienia podlega też Untamo, aczkolwiek w znacznie mniejszym zakresie, stając się Untim, potem Ülto, a nawet Ulko/Ulkho. Jedynym śladem w *Qenyaqetsa* jest *ulca* „zły, przewrotny człowiek”, *ulcu* „wilk”, gdzie generalnie przedrostek *ul-* oznacza rzeczy złe, brak czegoś⁴⁸. Tym niemniej Tolkien dąży do wyposażenia samego Untamo, jego siedziby i otaczających lasów w skojarzenia z zaświatami typu chthonicznego (piekłem).

2. Ilu i Ukko

Myślę, że najciekawsze dla zrozumienia formowania własnej mitologii Tolkiena byłoby porównanie istot duchowych, bogów występujących w *Historii Kullervo* z ich prototypami z *Kalevali*. Tolkien, eksperymentując z ich panteonem, doszedł ostatecznie do rozumienia Valarów jako duchowych istot wspierających działania bohaterów bądź prowadzących własne dzieła w świecie. Obecność takich bogów i duchów silnie manifestuje się w *Kalevali*, jako że zakorzeniły się one w modelu świata przywoływanym w języku run. Nawet jeśli wypadły z kręgu wierzeń, to funkcjonowały w obrębie stereotypów, metafor i symboliki.

Przed wszystkim warto zwrócić uwagę na relację postaci Jumala – Ukko, nie dość jasno ukazaną w *Kalevali*. Przyczyna ich kontaminacji w *Kalevali* jest jasna. Na oznaczenie niebiańskiego boga pojawiają się dwa określenia: Ukko i Jumala, oba „przedchrześcijańskie”, ale Jumala oznacza we współczesnym fińskim Boga chrześcijańskiego.

⁴⁷ W *Kalevali* Kullervo określany jest epitetem *kalkki* „nieszczęsny”, jednak z powodu zróżnicowania materiału pojawia się on tylko w części run Kallervo.

⁴⁸ J. R. R. Tolkien, *Qenyaqetsa...*, op. cit., s. 97.

W tłumaczeniu Kirby'ego są uznane za synonimy, a zarazem odpowiedniki słowa Bóg (*God*)⁴⁹. Crawford nieco inaczej rozkłada akcenty, pisząc w indeksie: „*Uk'ko* Wielki Duch mitologii fińskiej; jego siedziba znajduje się w Jumala”. Z kolei w haśle ‘Jumala’ wskazuje, że termin ten zmieniał znaczenie: „*Ju-ma-la* (*You-ma'la*) Pierwotnie niebo, potem bóg nieba, a ostatecznie Bóg”⁵⁰. To rozchwianie znaczeniowe związane jest z niespójnością redakcji run przez Lönnrota. Problem fińskiej Najwyższej Istoty był w folklorystyce rozważany na wiele sposobów. Wahano się, czy główne miejsce w panteonie należy przypisać Ukko, czy Väinämöinenowi, który posiada wybitne prerogatywy stwórcze.

Lönnrot był lojalny w stosunku do swojego promotora, profesora Reinholda von Beckera z Uniwersytetu Turku, zwołennika zupełnie innego podejścia. To on zadał Lönnrotowi, by tematem magisterium uczynić zbiór pieśni poświęconych Väinämöinenowi. Dlatego Lönnrot obronił pracę pod mylącym tytułem *De Väinämöine, priscorum fennorum numine* (O Väinämöinenie, bóstwie dawnych Finów). Już w rozprawie jednoznacznie opowiadał się za monoteistyczną interpretacją panteonu fińskiego. Jego zdaniem, zgodnym z tezami promotora, pierwotna religia fińska była monoteistyczna: istniał jeden najwyższy bóg Ukko; pozostałe istoty były albo anielskiej, albo demonicznej proveniencji, a więc stworzone i zależne od niego. Finowie wyznawali więc „dobre” pogaństwo, które było zapo-

⁴⁹ „UKKO (STARY CZŁOWIEK), zwykle identyfikowany z Jumala, Bogiem Nieba, ze szczególną władzą nad chmurami”, *Kalevala. The Land of Heroes*, vol. 2, transl. from the original Finnish by W. F. Kirby, London–New York 1907, s. 285. Tolkien w szkicu *On „The Kalevala” or Land of Heroes* uważa obecne w *Kalevali* odniesienia do Ukko jako do Boga Nieba za wtręty chrześcijańskie. J. R. R. Tolkien, *The Story of Kullervo*, op. cit., s. 75, 111.

⁵⁰ *The Kalevala. The Epic Poem...*, op. cit., s. 217, 220.

wiedzią chrześcijaństwa⁵¹. Väinämöinen był obecnym w mitologii echem jakiegoś historycznego herosa, wielkiego śpiewaka i mędrca, któremu nadano cechy nadludzkie. Z tej perspektywy Lönnrot dokonywał przeróbek w runach, m.in. wprowadził postać Ukko do pierwszego, kosmogonicznego runa: Ilmatar modli się do niego o pomoc, co jest po prostu parafrazą standardowego zaklęcia ułatwiającego poród⁵². W ten sposób Ukko wymieniony jest przed narodzinami Väinämöinena, demiurga Kalevali.

Dziedzina aktywności Ukko jest powietrze (*ilma, ilme*); jest bogiem burzy i pogody, Gromowładcą *Kalevali*. Poemat nazywa go Przewodnikiem lub Pasterzem Chmur, bogiem wiatrów, „srebrnym władcą powietrza”. Sądząc z *Kalevipoegu*, synonimem Ukko jest Taara⁵³, co jest trawestacją gromowładnego Thora, co oznacza, że wzorca dla Ukko należy raczej szukać wśród aktywnych bogów burzy niż Najwyższych Istot niebiańskich. O przeciwnym układzie świadczy znaczenie Ukko „Starzec”, „Stary Człowiek” oraz przydomek z *Kalevipoegu* Vana Isa „Stary Ojciec”.

Termin *ilma* znaczący „niebo, pogoda, powietrze” ma wspólne ugrofińskie korzenie, występuje wśród Finów i Lapończyków, Komi oraz Ugrów znad Obu (Chantów i Mansów). Najprawdopodobniej także był jednym z imion uranicznej Istoty Najwyższej, choć nigdy nie stał się rzeczownikiem pospolitym znaczącym „bóg”, co jest zjawiskiem powszechnym w odniesieniu do nazw nieba na całym świecie⁵⁴. Jak nietrudno zauważyć, z tego rdzenia (prawdopodobnie przez przejście Num>Jum>Jen>In(m)>il(m)) wywodzą się imiona Ilmarinena, udmurckiego Inmara, czeremiskiego

⁵¹ Zob. J. Y. Pentikäinen, op. cit., s. 7, 77.

⁵² Ibidem, s. 136; *Kalevala*, runo I, w. 169-176.

⁵³ W *Kalevali* ta postać pojawia się jako Tuuri, władca obłoków.

⁵⁴ E. Frog, *Evolution, Revolution and Ethnocultural Substrata. From Finno-Ugric Sky-God to the North Finnic God-Smith Ilmarinen* [w:] *Finno-Ugric Folklore, Myth and Cultural Identity*, ed. by C. Hasselblatt, A. van der Hoeven, Maastricht 2012, s. 30.

Jumo, Komi Jen i chantyjskiego Num-iləm. Z tej samej rodziny pochodzi określenie Jumala będące fińskim wariantem starego ugrofińskiego terminu **juma* na oznaczenie nieba, a zarazem boga niebiańskiego, a potem każdego boga jako „wzniosłego” dysponenta mocy sprawczej⁵⁵. W fińskim Jumala zyskał znaczenie Boga chrześcijańskiego, ale niegdyś *jomali* oznaczało też „potęgę”, „siłę”, „szczęście”, a w konsekwencji był to odpowiednik terminu „bóg”, „bóstwo” w sensie agensa. Stąd we wspomnianym wcześniej zakłęciu fraza: „*Oi Ukko, ylijumala, ilman kaiken kannattaja!*”⁵⁶ oznaczająca najwyższego (*yli*) boga (*jumala*), często też pojawia się zbitka: bóg nieba (*taivaan jumala*).

W konsekwencji Tolkien, czytając *Kalevalę* zarówno w przekładzie Crawforda, jak i Kirby’ego, mógł łatwo dojść do wniosku, że Ukko stanowi klasyczną formę „pogańskiej” Najwyższej Istoty, a zarazem, na ile to możliwe w politeistycznej teologii, przybliżenie Boga chrześcijańskiego (Jumala w *Kalevali*). W konsekwencji jego bóg niebiański, opisany w *Historii Kullervo*, nosi imię Ilu, Ilukko, Ilwinti, czyli „Bóg Nieba, który jest dobry i mieszka w Manatomi”; „Stwórca” (*Creator*), dawca szczęścia/losu i opiekun bytła przed nieszczęściem i złą wolą. Może natchnąć umysły ludzkie, zsyłając im pomysły. Wydaje się, że termin Il-u/Il-winti tkwi korzeniami w fińskim Ilma. *Qenyaqetsa* określa wyraźnie, że *ilu* oznacza „eter, delikatne powietrze międzygwiazdne”, Ilwe jest środkowym poziomem nieba, gdzie dominuje *ilu*, a Ilúvatar to „Niebiański Ojciec”⁵⁷. W późniejszej kosmologii Ilwe zmieni się w Ilmen, ale Ilúvatar pozostaje, jako niewątpliwe echo Ilu z *Historii Kullervo*.

⁵⁵ L. O. Honko, *Finno-Ugric Religion* [w:] *Encyclopaedia Britannica*, <http://www.britannica.com/topic/Finno-Ugric-religion> [dostęp: 24.02.2016].

⁵⁶ W tłum. Litwiniuka: „Oj Ukko, najwyższy Boże, / Całego świata rodzicu”, w tłum. Kirby’ego: „Ukko, thou of Gods the highest, / Ruler of the whole of heaven”.

⁵⁷ J. R. R. Tolkien, *Qenyaqetsa...*, op. cit., s. 42.

Sytuacja nie jest jednak do końca klarowna, gdyż Tolkien w odniesieniu do niebiańskiego boga dwukrotnie posługuje się zamiennie terminem Jumala: kiedy Kullervo zastanawia się nad swym losem i kiedy zsyła świt, gdy Kullervo budzi się w ramionach Wanony⁵⁸. Wówczas Kullervo nazywa go „najświętszym” (*most Holy*). W obu sytuacjach jest silnie zaznaczony motyw przeznaczenia, nieuchronnego losu niweczącego wszelkie wysiłki bohatera. Możliwe jest zatem, że imię Jumala pojawia się celowo dla zaznaczenia jego władzy nad przeznaczeniem.

Z tekstu wynika, że Ilu jest imieniem, którego używają ludzie w modlitwie, zwracając się bezpośrednio do władcy niebios. Modlitwy mają wywołać skutek, gdyż Ilu zapewne nie ingeruje osobiście w codzienne zdarzenia, ale posługuje się swoimi sługami bądź dziećmi i posyła je na ziemię w odpowiedzi na prośby. Ilu może też zesłać potrzebującym swoje myśli i dobre rady⁵⁹.

W tekście *Historii Kullervo* pojawia się także trzecie miano uranicznego boga, zaczerpnięte bezpośrednio z *Kalevali*: Ukko. Na ile możemy to zrekonstruować, Tolkien odróżnia Ilu od Ukko, choćby gdy wspomina, że często jednego myli się z drugim⁶⁰.

⁵⁸ Idem, *The Story of Kullervo*, op. cit., s. 33:

1) Never **Jumala** most holy
In these ages of the ages
Form a child thus crooked fated
With a friendless doom forever
To go fatherless 'neath heaven
And uncared by any mother
As thou, **Jumala**, hast made me
Like a wailing wandering seagull,
Like a seamew in the weather [...]

2) „[...] and they abode together in the wild till on a day even as **Jumala** brought the morning” (ibidem, s. 37).

⁵⁹ „Then into his heart Ilu sent a thought, and he lifted his head and said »I will slay Ülto«” (ibidem, s. 34).

⁶⁰ Ibidem, s. 41.

Sugeruje tym samym, że to błędne mniemanie. Ukko Tolkiena jest nazywany srebrnym władcą i najwyższym z Bogów, przypisywana mu jest zatem suwerenność władzy zwierzchniej. Władza powietrzem, Słońcem i obłokami, dlatego wydaje się doić obłoki pasące się „na błękitnych łąkach Ilwinti”, jak pasterz doi krowy, i poić ich mlekiem, czyli deszczem spragnioną Ziemię (Këme)⁶¹. Z tej racji modli się do niego żona Asemo, gdyż ochrona „niebiańskiego bydła” ma się w zakłęciu przekładać na ochronę ziemskiego nieba. Pomagać ma w tym „siedem niebiańskich córek”. W *Historii Kullervo* Ukko ma zatem ograniczone prerogatywy, nie jest Bogiem Nieba *sensu stricto*, lecz rządzi chmurami i wiatrem. Taką rekonstrukcję burzy pojawienie się bóstwa zarządzającego wiatrami – Wenwe⁶². Ponieważ jednak Wenwe wymieniony jest tylko raz⁶³, w części tekstu, w której Tolkien zaczyna forsować własne wersje imion bohaterów, można założyć, że stanowi on porzuconą rychło przeróbkę imienia Ukko. W *Qenyaqetsa* ‘waznaczy „wiatr”, a *wanwa* „wielki sztorm” (*great gale*)⁶⁴. Wydaje się wielce prawdopodobne, że w późniejszej mitologii Wenwe/Wanwa uległ przetworzeniu w Manwëgo, „Pana Oddechu Ardy”, czyli Súlimo bądź Wanwavoite (!)⁶⁵. W tej sytuacji otrzymujemy w postaci dwumianu Ilu – Ukko trzon późniejszego systemu teo-

⁶¹ Ibidem, s. 23:

For a many are thy maidens
At thy bidding in Manoine
And skilled to herd the white kine
On the blue meads of Ilwinti
Until Ukko comes to milk them
And gives drink to thirsty Këme.

⁶² Ibidem, s. 15.

⁶³ W liście imion wymieniona jest bogini Wanwe jako „armed goddess”, ale jest to chyba zupełnie inne bóstwo niż Wenwe.

⁶⁴ J. R. R. Tolkien, *Qenyaqetsa...*, op. cit., s. 102.

⁶⁵ Zob. ibidem, s. 58.

logicznego Ilúvatar (transcendentny Bóg) – Manwë (namiestnik na Ardzie, król Valarów).

<i>Kalevala</i>	<i>Story of Kullervo</i>	<i>Silmarillion</i>
Jumala	Jumala/Ilu	Ilúvatar
Ukko	Ukko/Wenwe	Manwë Súlimo/ Wanwavoite

3. Córy Stworzenia

Rozważmy kwestię tych siedmiu córek, które pojawiają się w modlitwie żony Asemo, córki Koi („Guard my kine O gracious Ilu...”). Tej poetyckiej wstawce warto przyrzeć się bliżej. Tolkien uznaje tekst, który zajmuje całe XXXII runo *Kalevali*, za modlitwę. W istocie jest to zaklęcie wygłaszane do różnych bóstw, by dbały o wypuszczane na leśne pastwiska zwierzęta. W pierwszym rzędzie żona Ilmarinena zwraca się do Boga, w oryginale określanego jako Jumala⁶⁶ i Stworzyciel (Luoja). Prosi go też o powołanie szczególnych opiekunek – Cór Stworzenia (*luonnon tyttäriä*), prawdopodobnie traktowanych jako duchy drzew leśnych: Suvetar (Panna Lata), Etelätär (Córa Lata), Hongatar (Panna Sosnowa), Katajatar (Panna Jałowca), Pihlajatar (Panna Jarzębiny), Tuometar (córka Tapio, Panna Czeremchy), Mielikki (Panna Lasu), Tellervo (żona Tapio). Każda z nich ma jakąś rolę do odegrania. Potem córka Louhi zwraca się do Niedźwiedzia (Otsonen), by omijał pastwiska i nie ulegał pokusie ataku na bydło. Dalej w zaklęciu pojawia się Ukko, najwyższy bóg, który miałby zamienić bydło w kamienie, gdyby zagroził mu niedź-

⁶⁶ U Kirby’ego pojawia się *explicité* Jumala: „Watch them, Jumala most gracious, / Guard them, O thou kind Creator”, *Kalevala. The Land of Heroes*, op. cit., s. 79.

wieź. Następnie „leśny król” Kuipanno, „żwawy dziadek z siwą brodą” ma poskromić „swoje pieski”, a Ukko przewiązać im pyłki wędzidłem.

Tekst Tolkiena jest wierszem w metryce *Kalevali*; ewidentnie stanowi bardzo skróconą przeróbkę tekstu tłumaczenia Kirby’ego, wykorzystując część zwrotów bezpośrednio, a część usprawniając przez dobór lepszego słownictwa i dopasowanie metrum. Killkakrotnie dokonano też przetasowania wersów. Sądząc z treści, Tolkien chciał zachować układ teologiczny, ale całość swojej wstawki poetyckiej nazywa modlitwą i zaczyna od wezwania do Ilu, by strzegł bydła oraz tych, którzy będą go doglądać. Wymienia drzewa, które mają być „naturalnymi” strażnikami bydła w różnych miejscach (zgodnie z oryginałem⁶⁷), jeśli zaś drzewa nie zdołają ochronić stada, wówczas na jego wezwanie mają przybyć „dzieci Malölö”, nazywanego bogiem ziemi i demiurgiem (the maker, god of the earth). Być może są tożsame z „siedmioma córkami Ilwinti”, podobnie jak w *Kalevali* określane są jako „thy better servants”. Ponieważ Ilwë/Ilwinti oznacza niebo⁶⁸, zatem ma to być siedem cór nieba, powietrznych duchów zajmujących się „wypasaniem”, czyli przeganianiem obłoków, zwanych Mighty Daughters of the Heaven.

Tolkien wymienia następujące boginie:

- najmądrzejsza, nieznaną z imienia (Verlyn Flieger nie zdołała go odczytać z manuskryptu); związana z wierzbą; jej zadaniem jest strzec stad bydła pasącego się na moczarach;
- Sampia, najukochańsza, wiązana z olchą i dysponująca miodnym rogiem, co oznacza, że jest odpowiednikiem Suvetar, Panny Lata. Zsyła obfite trawy i kwiaty polne, zapewnia plony

⁶⁷ Są to kolejno: wierzbą (*paju*), olchą (*leppä*), jarzębina (*pihlaja*) i czeremcha (*tuomi*). Tolkien, wymieniając czeremchę (*bird cherry*), pisze w skrócie „cherry”.

⁶⁸ J. R. R. Tolkien, *The Story of Kullervo*, op. cit., s. 236.

siana na pastwiskach. Dzięki niej bydłu ma nie zabraknąć pokarmu. Ponieważ w *Qenyaqetsa sa-* oznacza „gorąco, żar”, można podejrzewać, że imię Sampia prawdopodobnie niesie znaczenie lata; jeśli tak, mamy tu pierwszą zapowiedź Yavanny;

– Palikki i Telenda wymieniane jako towarzyszki (właściwie mowa jest o „małej damie Palikki z sufiksem dzierżawczym „s”). Są zastępczymi pasterkami za jarzębinę i ich zadaniem jest zapewnianie wody źródłom i strumieniom. Dzięki temu wymiona krów wzbiorą mlekiem. Palikki jest nazwą stylizowaną na fiński, choć nie występuje w fińskim panteonie (najbliższy termin to *palikka* „cegła”). Sufiks *-ikki* oznacza zdrobnienie żeńskiego imienia (np. wymieniona w tymże zakłęciu w *Kalevali* Mielikki „Leśna Panienska”, względnie „Upragniona, Ulubiona”). W *Qenyaqetsa palu* oznacza płaską równinę, co może prowadzić znów do Yavanny, której przydomek Palúrien oznacza panią szerokiego świata. Moim zdaniem jednak może to nawiązywać do Saraswati, „Wodnej”, bogini kosmicznej rzeki Saraswati, okalającej pierwotne siedziby Ariów, rozpościerającej się od gór do morza;

– Telenda – nic nie można o niej powiedzieć. Gdyby iść za *Qenyaqetsa, tel* odnosi się do sklepienia nieba, *-enda* oznacza imię. Można też założyć, że Tolkien próbuje odwzorować parę wspomnianą w oryginalnym zakłęciu: Mielikki, która jest żoną Tapio i panią lasu, oraz ich córkę Tellervo;

– Kaltüse jest wojowniczą boginią, broniącą bydła przed dostępem wszelkich złych sił, zwłaszcza Tanto, boginią piekła. Nie ma odpowiednika w oryginalnym zakłęciu. Może stanowić zapowiedź Meassë, wojowniczej bogini w KZO. W *Qenyaqetsa kalta* oznacza „rozpalać”, „zapalać”;

– złotowłosa Terenye, panna (córka) Samyana, jest dokładną kalką Tellervo, panny Tapio. Ma za zadanie sprowadzić stada z powrotem do obory przed zmrokiem. Zatem można w niej podejrzewać Pannę Gwiazdę Wieczorną, zwłaszcza że Tolkien przypisuje jej ubranie z czerwonej skóry.

4. Pozostałe siły sakralne

Tolkien postrzega religię *Kalevali* jako „rozbuchany animizm”, obdarzający wszelkie zjawiska (nawet miecze i piwo) osobowością i duchowością⁶⁹. Obszary szczególnego przejawiania się istot duchowych to niebo, las i podziemia. Ponieważ w samej *Kalevali* nie ma systematycznego wykładu teologicznego, więc *The Story of Kullervo* dziedziczy niespójności oryginalnych run. Zgodnie z danymi porównawczymi ludy uralskie dziedziczą syberyjski dualistyczny obraz świata jako wyłonionego z głębi wód poprzez aktywność dwóch przeciwstawnych protagonistów. Jeden z nich kojarzony jest ze sferą uraniczną jako Num(i), Jum, Jen itp., drugi wiąże się ze śmiercią i jest uznawany za władcę dolnego świata: Nga, Nguo „Śmierć”, Kyzy „Demon” itp. U Ugrofinów następuje demitologizacja postaci Adwersarza Boga Niebiańskiego, a w procesie kosmogonicznym uczestniczy jako partner ptak wodny. Tym niemniej istnieje bóg śmierci i zaświatów, u Finów silnie schryścianizowany jako Hiisi. W *Kalevali*, której akcja opiera się na konflikcie ludów Kalevali i Pohjoli, główną negatywną rolę odgrywa Louhi/Louhiatar, a właściwie Loviatar, Gospodyni Północy i władczyni Pohjoli. Przejmuje tak wiele cech pierwotnie przynależnych Tuonetar, Gospodyni podziemnych zaświatów (Tuonela), że można mówić o kontaminacji. Tuonetar z kolei jest fińskim wariantem uralskiej Staruchy Zaświatów (np. Ylynta Kotta), funkcjonującej niezależnie od boga śmierci i krainy zmarłych. Jej domeną było zarządzanie duszami jako przynależnymi do danych rodów i pilnowanie, aby w odpowiednim czasie z powrotem wcielały się w łona kobiet, tak by rody nie wymierały.

W panteonie Tolkienowskiej *Historii Kullervo* pojawia się szereg postaci kojarzonych z negatywnymi mocami. Pewną zagadką jest Malölö – bóg-twórca Ziemi. Tolkien stawia go w opo-

⁶⁹ Ibidem, s. 80.

zycji do Ilu: Ilu ma Córki Niebiańskie, Malōlō ziemskie, związane z bydłem i gatunkami drzew. Ilu jest określany jako „Creator”, Malōlō jako „maker”. Nie ma swojego odpowiednika w *Kalevali*. Jest więc najprawdopodobniej własnym pomysłem Tolkiena, zwłaszcza że pojawia się na samym końcu listy imion. *Qenyaqetsa* rdzeń *mala-* wiąże z uciskiem, zgniataniem, niszczeniem, ranieniem i uszkodzeniem⁷⁰. Ostatecznie z tego rdzenia Tolkien wyprowadza imię Melkora.

Bogiem, który parokrotnie pojawia się w tekście, jest Tuoni Pan Śmierci (Lord of Death; podobnie nazywa się też zaświatowa Rzeka Śmierci – River of Death), właściciel stada psów gończych o straszliwym wyglądzie. Zarazem jednak władcą Piekła (Lord of Hell) jest nazwana Tanto, której/którego wysłannikiem jest Lempo, zmieniony (omyłkowo) na Lempi⁷¹ (np.: „Niechaj Tanto, władca Piekła radzi sobie z taką robotą i pośle Lempo do cięcia drewna!”⁷²). Tanto nazywa Tolkien raz władcą, raz boginią Piekła (Hell), któremu w liście imion nadaje nazwę Amuntu lub Puh. W takim razie Tanto byłaby Tolkienowskim wariantem Louhi, a Puh czy Puhosa – Pohjolą. Pani świata zmarłych jest hipostazowana przez Koi (czyli Louhi, Louhiatar). Jeśli weźmie się pod uwagę dwupłciowość tego bóstwa, to zapewne Tolkien nawiązuje do postaci Tuoni i jego córki/żony Tuonetar, „pani odwiecznej Manali/Tuoneli” z *Kalevali*. Natomiast Lempo vel Lempi, określany jako „plague & death”, jest odpowiednikiem Hiisiego. W tym przypadku jednak Tolkien sięga do oboczności imion Diabła występującej w samej *Kalevali*.

Ze względu na wagę strefy leśnej dla Finów istoty pochodzące z głębi lasu były traktowane ze szczególnym szacunkiem. Wśród nich główną rolę odgrywał władca lasu Tapio i jego córka/

⁷⁰ J. R. R. Tolkien, *Qenyaqetsa...*, op. cit., s. 58.

⁷¹ Lempi „Miłość” to ojciec Lemminkainena.

⁷² „May Tanto Lord of Hell do such labour and send Lempo for the timbers fashioning”, J. R. R. Tolkien, *The Story of Kullervo*, op. cit., s. 14.

żona Tapiotar lub Mielikki, gospodarze Tapioli. Ich zadaniem było zachowywanie równowagi między leśną anekumeną a ekumeną, dbanie, by ludzie nie wybijali zwierzyny, a zarazem ochrona zagród przed napaściami drapieżników leśnych. Tego typu bóstwa zwykle zarządzają szczęściem łowieckim (*metsen*) oraz pogłowiem zwierzyny. Podporządkowane im były pomniejsze duchy leśne, na czele z macierzami poszczególnych gatunków. Postacią, pod którą najczęściej pojawiał się Tapio, był niedźwiedź (Hongonen, Karhu⁷³), którego nazwy własnej nie wypowiedano, posługując się omówieniami, jak Miodołapy (Mesikämmen) czy Złote Jabłko Leśne (Metsän Kultraomena).

Tolkienowskim odpowiednikiem Tapio w zakłęciu Koi jest Samyan/Sanya – bóg lasu, zawiadujący jego bogactwami (np. miodem). Jego córką jest Terenye, Leśna Panna. W dalszym tekście (kiedy Kullervo ściga swoją siostrę przez las) Tolkien zapomina o zmianie imienia i nazywa tego boga po prostu Tapio. Dla Tolkiena najważniejsza w charakterystyce bóstwa leśnego była puszcza, stanowiąca jego siedzibę. Nazwał ją Siną Puszczą (Blue Forest) i opisał w formie ogromnego, rozległego lasu otaczającego siedliska ludzkie. Mieszkańcy Sutse boją się tego lasu, utożsamiają go z podziemnymi zaświatami i/lub z Puhosą, krainą złych czarów. Grasujący w nim pies Musti wydaje im się psem Tuoniego, władcy zmarłych. Taka budząca grozę nieskończona puszcza pojawia się kilkakrotnie w późniejszych pismach Tolkiena; najlepszym przykładem może tu być Mroczna Puszcza.

Tym niemniej Sina Puszcza nie jest tożsama z demonicznymi zaświatami. Jak każdy mityczny las jest ambiwalentna. Zagłębiwszy się w niej, Kullervo spotyka Błękitną Niewiastę (Blue-robed Lady of the Forest), która próbuje wskazać mu drogę tak, by wyrwać z błędnego kręgu przeznaczenia. Tolkien nazywa ją też Palikki, Pelikki oraz Pohie. Na tę postać warto zwró-

⁷³ Tolkien nazywa go Uru, starym indoeuropejskim imieniem, także tabuizowanym w części kultur indoeuropejskich.

cić głębszą uwagę. W runach Kullervo w *Kalevali* pojawia się jako „Macierz Lasu w modrej chuście” (*Siniviitta viian eukko*; Kirby: Blue-robed Lady of the Forest/Blue Forest Woman/Woman of the Forest)⁷⁴, w reszcie *Kalevali* nosi najczęściej imię Mielikki, Mielotar, Tellervo lub Tapiotar. Ponieważ postać kobieca może występować jako starsza kobieta („żona” Tapio) albo jako dziewczyna („córka” Tapio), imiona te są często wymienne. Las może zamieszkiwać więcej „córek Tapio”, wówczas mogą być po prostu duchami leśnymi, fińskimi driadami albo macierzami poszczególnych gatunków zwierzęcych.

W *Kalevali* Macierz Lasu odwołuje Kullervo od zemsty na Untamo i wskazuje drogę do domu rodzinnego, jako że „żywy jeszcze jest twój rodzic / i matka w zdrowiu przebywa”. Tym samym próbuje przywrócić stan normalności herosowi, dostarczyć mu tego, czego tak mu dotąd brakowało i w miejsce zemsty proponuje powrót do rodziny. U Tolkiena pełni nieco inną rolę, próbuje zmienić przeznaczenie Kullervo, nakazując mu podążanie trudną drogą i niezbaczenie z niej, aby dotrzeć do Untoli. Kullervo z *Kalevali* wypełnia polecenia przewodniczki-wizjonerki, Kullervo Tolkiena z b a c z a z d r o g i i dlatego spotyka Wanonę, po czym dochodzi do incestu. Różnica jest tutaj istotna. W *Kalevali* Kullervo postanawia zniszczyć ród Untamo pod wpływem impulsu⁷⁵. W *Historii Kullervo* podszeptuje mu tę myśl sam Ilu, zatem nie realizując jej, występuje wbrew woli Bożej. Błękitna Niewiasta służy mu wsparciem, niczym anioł-stróż i tak jak anioł jest służebnicą Ilu, nakłaniając do kroczenia ścieżkami wiary. Biorąc pod uwagę, że błękit jest barwą Matki Boskiej, można tu podejrzewać celowy zamysł teologiczny Tolkiena.

⁷⁴ *Kalevala*, runo XXXIV, w. 108.

⁷⁵ „Myśl go nagle nawiedziła / Taki zamiar w mózgu utkwił” (*Kalevala*, runo XXXIV, w. 95-96). U Kirby’ego: „Then into his mind it entered / In his brain he fixed the notion”.

Wnioski

The Story of Kullervo okazuje się kapitalnym źródłem dla zainteresowanych kształtowaniem mitopoei Tolkienowskiej. Należąc do juveniliów autora, poprzedza kreację świata Ardy. Zarazem jest współczesna jego próbom stworzenia „prywatnych języków”, co oznacza, że występujące w niej zmiany nazewnictwa są eksperymentami słowotwórczymi. Zmiana nomenklatury wynikała z pragnienia Tolkiena najpierw poprawienia niekonsekwencji źródła, potem oderwania się od uzależnienia od *Kalevali* i stworzenia własnego modelu świata. Towarzyszy jej przeorientowanie znaczeń, a w konsekwencji zmiany w syntagmie historii Kullervo, od trzeciorzędnych niuansów po ingerencję w podstawowy życiorys bohatera. Szczegółowa analiza zmian w układzie sił sakralnych obecnych w *Historii Kullervo* pokazuje istnienie zależkowych postaci teologicznych rozwiązań właściwych dla mitologii Śródziemia. Na uwagę zasługują tu zwłaszcza: różnicowanie postaci Ilu i Ukko, wprowadzenie Malölö (Melko?) i Kaltüse (Meassë?), zmiana Suvetar na Sampię jako zapowiedź Yavanny, przeorientowanie roli Palikki/Mielikki. Zmiany w postaci i motywacjach, a przede wszystkim w pochodzeniu magii Kullervo prowadzą do jego humanizacji i zbliżają do późniejszej charakterystyki Túrina, a znaczne rozbudowanie roli Mustiego jest załącznikiem wprowadzenia Huana do mitopoei.